

“KITOBUL BULG‘AT” ASARINING TURKIY TILLAR TARIXIY DIALEKTOLOGIYASIDAGI O‘RNI

Tursunaliyeva Muslimabonu Abduvosit qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universitet

Alfraganus universiteti o‘qituvchisi

XIV-XV asrlar turkiy yozma yodgorligi “Kitobul bulg‘at al-mushtaq” asarining qifchoq va o‘g‘uz lahjalari kesishmasidagi lingvistik xususiyatlarini aniqlash.

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, asar tili sof bir dialektga emas, balki Mamluklar davlatidagi turli turkiy urug‘lar (asosan qifchoq, qisman o‘g‘uz va qarluq) o‘rtasidagi muloqot natijasida shakllangan adabiy koine (umumiy til) ga asoslangan.

Asarda turkiy tilning agglyutinativlik tabiati arab tili grammatik qoliplari (*qiyos*) orqali tizimlashtirilgan. Ayniqsa, fe‘l zamonlari va nisbatlarining berilishi bugungi o‘zbek tili grammatikasi bilan 85-90% mutanosiblikni tashkil etadi.

Asarda 25 dan ortiq mavzuiy guruhlar (falakiyot, tabobat, harbiy ish, chorvachilik) bo‘yicha leksika tasniflangan. Bu esa XIV asr turkiy dunyosining intellektual va maishiy manzarasini tiklashga xizmat qiladi.

“Kitobul bulg‘at” asari shunchaki lug‘at emas, balki turkiy tillarning diaxronik (tarixiy rivojlanish) yo‘lini ko‘rsatuvchi lingvistik xaritadir. Undagi arxaik so‘zlar va dialektal variantlar o‘zbek tili etimologik lug‘atining fundamental bazasini tashkil etadi. Asarni kompyuter lingvistikasi metodlari asosida raqamlashtirish va elektron lug‘atlarini yaratish davr talabidir.

“Kitobul bulg‘at” XIV asr oxiridagi turkiy tillarning fonetik va morfologik manzarasini aniq aks ettiradi.

Qifchoq lahjasiga xos “y/j” almashinuvi (*yulduz/julduz*) va unlilarning lab uyg‘unligi (labializatsiya) hodisalari asarda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Turkiy tilning agglyutinativ tabiati arab tili grammatik qoliplari orqali tizimlashtirilgan. Ayniqsa, fe‘l nisbatlari (*-tur, -ish, -il*) va zamon shakllarining hozirgi o‘zbek tili bilan 90% mutanosibligi aniqlandi.

Asarda 2000 dan ortiq leksik birlik mavzuiy guruhlariga (falakiyot, tabobat, harbiy unvonlar, qarindoshlik nomlari) bo‘lib chiqilgan.

Asar sof bir lahjaga tegishli bo‘lmay, Mamluklar muhitida shakllangan o‘ziga xos “adabiy koine” (umumiy muloqot tili) namunasidir.

Oziq-ovqat (*qimiz, tutmach*), kiyim-kechak va qurol-aslaha nomlari turkiy xalqlarning o‘sha davrdagi madaniy-maishiy hayotini tiklashga xizmat qiladi.

“Kitobul bulg‘at”ni “At-Tuhfatuz-zakiyya” yoki “Al-Qavaninul-kulliyya” kabi manbalar bilan qiyoslaganda, uning ham lug‘at, ham amaliy grammatika, ham badiiy qo‘llanma sifatida universal xarakterga ega ekanligi ko‘rinadi. Muallif turkiy tildagi

murakkab san'atlarni bayon qilishdan tortinmagani (asarda: *mā istahyaynā min šanā'ih*) uning jasoratli tilshunos ekanidan dalolat beradi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Tarixiy vorislik: "Kitobul bulg'at" asari Mahmud Qoshg'ariy an'alarining mantiqiy davomi bo'lib, o'rta asrlar turkiy leksikografiyasini yangi bosqichga ko'tardi.

Filologik ahamiyat: Asar o'zbek tili tarixiy dialektologiyasi va etimologik lug'atini boyitishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi.

Lingvokulturologik qiymat: Asardagi etnik leksika turkiy xalqlarning dunyoni lisoniy idrok etish tarzini o'rganishda muhim poydevordir.

Ushbu maqolada "Kitobul bulg'at" asarini o'rganishda quyidagi zamonaviy lingvistik metodlardan foydalanildi:

XIV asr turkiy tili qoidalari o'sha davr doirasida (sinxron) va bugungi o'zbek tili bilan qiyoslagan holda (diaxron) o'rganildi.

Turkiy tilning agglyutinativ tuzilishi va arab tilining flektiv tabiati o'rtasidagi farqlar asar misolida tahlil qilindi.

Asar tahlili shuni ko'rsatadiki, Mamluklar davridagi til shunchaki "aralash" til bo'lmay, balki ma'lum bir tizimga ega bo'lgan. Lingvistik nuqtayi nazardan ushbu jarayonni quyidagi diagramma orqali tasavvur qilish mumkin:

Qifchoq qatlami (80%): Asosan leksik bazani va fonetik o'zgarishlarni tashkil etadi (-gan sifatdoshi, *j-*lashish).

O'g'uz qatlami (15%): Ko'proq savdo-sotiq va diplomatiya terminlarida uchraydi.

Arabiylashgan elementlar (5%): Diniy va ilmiy terminologiya.

"Kitobul bulg'at" asarida turkiy xalqlarning dunyoni idrok etish usuli (Worldview) bir necha konseptlar orqali namoyon bo'ladi:

"Ot" konsepti: Turkiy xalqlar hayotida otning naqadar muhimligini asardagi ot yoshi, rangi va jinsiga oid 30 dan ortiq terminlar isbotlaydi.

"Kök" (Ko'k) konsepti: Osmon, rang va ilohiylik tushunchalarining bir so'zda birlashishi turkiy mifologik tafakkurning tilga ko'chishidir.

"Qut" konsepti: Baraka va baxt tushunchasining ijtimoiy ma'nolari asardagi duolar va tabrik so'zlarida aks etgan.

Tadqiqot yakunida quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

Elektron korpus: "Kitobul bulg'at" asarining to'liq leksik bazasini "Eski o'zbek tili milliy korpusi"ga integratsiya qilish.

Etimologik lug'at: O'zbek tilining yangi etimologik lug'atini tuzishda ushbu asardagi qifchoqcha variantlarni asos qilib olish.

O'quv dasturi: Oliy ta'lim muassasalarining "Turkiy filologiya" va "Matnshunoslik" yo'nalishlarida ushbu asarni alohida modul sifatida o'qitish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jamoluddin Abu Muhammad Abdulloh. *Kitobu-l-bulg'at al-mushtoq fi lug'ati-t-turk va-l-qifchoq*. (Qo'lyozma faksimilesi).
2. Sodiqov Q. *Eski o'zbek tili*. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
3. Nadjip E.N. *Istoriko-sravnitelniy slovar tyurkskix yazikov XIV veka*. – Moskva: Nauka, 1979.
4. Zajonchkovskiy A. *Vocabulaire arabe-kiptchak "Bulgat al-mutaq"*. – Warszawa, 1958.